

قلعهٔ «پوسکان» کازرون

□ قلعهٔ پوسکان کازرون
□ تألیف: لویی وان دن برگ
□ ترجمه: شیرین بنی احمد
□ ناشر: کازرونیه تهران، چاپ اول ۱۳۸۱، ۱۳۴ ص،
شابک X-۹۶۴۲۵۷-۹۶۴

○ فرشید احمدی فر

مربع شکل دارد، ۲۰/۴۰ متر است و ضلع‌های شمال شرقی و جنوب غربی ۲۰/۶۰ متر؛ که با بیرون نشستگی برج‌ها، اندازه‌ها به ۲۵/۵۰ متر (ضلع‌های شمال غربی و جنوب شرقی) در ۲۵/۷۰ متر (ضلع‌های جنوب شرقی و جنوب غربی) می‌رسد.^۲

مؤلف راجع به ورودی قلعه می‌نویسد، یگانه ورودی قلعه که دارای قوسی خیز بلند است، در وسط نمای جنوب شرقی قرار گرفته است. این ورودی با ارتفاع ۲ متر و پهنای ۱/۸۰ متر، به نسبت کل بنا کوچک است. در بالای ورودی، روزنی مستطیل شکل به ارتفاع ۶۵ سانتیمتر و پهنای ۱۲ سانتیمتر دیده می‌شود که مانند تیرکس‌ها دارای حاشیه‌ای شیب‌دار است. در داخل قلعه نیز، ورودی دارای یک درگاهی بلند



این کتاب در سال ۱۹۹۰ میلادی توسط لویی وان دن برگ (L.vanden Berghe) به زبان فرانسه تألیف و توسط دانشگاه گان (Gent) بلژیک به چاپ رسیده است.

در روستای «پوسکان» کازرون، قلعه‌ای به همین نام وجود دارد که در تاریخ ۱۵ دسامبر ۱۹۶۰ توسط یک گروه باستانشناسی به سرپرستی لویی وان دن برگ کشف گردید.

مؤلف در این رابطه می‌نویسد: «در شمال شرقی تپهٔ سنگی که قلعه پوسکان بر روی آن بنا شده، آقاری از یک پل آب رسان (آباره) و کانال‌های آب رسانی برج‌مانده است. در سیصد متری جنوب شرقی، آثار ویرانه‌های مسکونی دیده می‌شود. این ویرانه‌ها از

روبه‌روی ورودی قلعه قابل رؤیت‌اند و چادرنشینان آنها را در مرغزار سنی میدانک» می‌نامند.^۱

به نوشته وان دن برگ، در زمان او بیشتر چادرنشینان، این قلعه را به نام «دژ دقیانوس» می‌شناخته‌اند. نام گذاری «دژ دقیانوس» بر قلعهٔ پوسکان، نشان می‌دهد که این بنا به دورانی بسیار دور تعلق دارد.

قلعه پوسکان بر تپه‌ای سنگی بنا شده است. معماری یک‌دست و بسته آن که تنها یک ورودی دارد، ضخامت دیوار محوطه که دارای برج‌های دوشبشی دور تمام و میان خالی است، تعبیهٔ شکاف‌هایی برای تیراندازی، و دروازهٔ آن که تنها ۱/۸۰ متر پهنای دارد و محافظت ساده آن توسط دو محافظ مستقر در برج‌ها، به روشنی نشان دهندهٔ خصوصیت دفاعی این بناست.

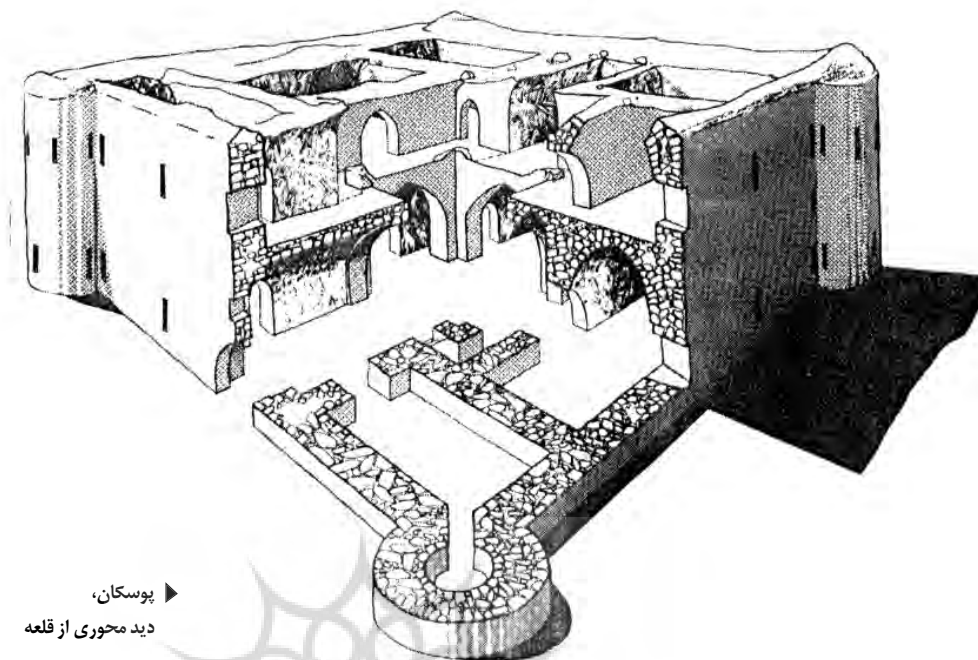
اندازهٔ ضلع‌های شمال غربی و جنوب شرقی قلعه که نقشه‌ای تقریباً

است با قوسی خیز بلند.^۳

به عقیده نویسنده کتاب، قلعه پوسکان از لحاظ معماری دارای عناصری است که از یک سو در سنت معماری دورهٔ ساسانی دیده می‌شود و از سوی دیگر، شباهت‌هایی به قلعه‌های ایرانی آغاز دوران اسلامی دارد. همچنین تا حدودی نیز به قصرهای اموی واقع در صحرای سوریه - اردن شبیه است.^۴

راجع به مصالح ساختمانی به کار رفته در این قلعه چنین آمده است: قلعه پوسکان از خرده سنگ‌هایی که به کمک ملاط غلیظی از گچ به هم چسبیده‌اند، ساخته شده است. روکاری دیوار محوطه نیز از خرده سنگ است و هستهٔ درونی از رگچین لاشه سنگ‌های به اندازه‌های نامناسب که در ملات گرد آمده‌اند، تشکیل شده است. این شیوه ساخت و ساز در بسیاری از بناهای دوره ساسانی مانند «قلعه دختر» در فیروز آباد به کار

شیوهٔ ساخت و ساز قلعه پوسکان در بسیاری از بناهای دورهٔ ساسانی مانند «قلعه دختر» در فیروز آباد به کار رفته است



► پوسکان،
دید محوری از قلعه

به عقیده وان دن برگ، قلعه پوسکان از لحاظ معماری دارای عناصری است که از یک سو در سنت معماری دوره ساسانی دیده می‌شود و از سوی دیگر، شباهت‌هایی به قلعه‌های ایرانی آغاز دوران اسلامی دارد

این که اتاق‌ها تاق قوسی اندک شکسته دارند. با این حال تفاوت‌هایی هم بین آنها وجود دارد. دیوارهای قصرهای اموی دارای برج‌های جانبی نیم دایره بوده، در حالی که قلعه پوسکان فاقد این گونه برج‌های دیده بانی است، و دلیل آن نیز می‌تواند اندازه‌های کوچک چهار ضلع دیوار محوطه باشد. ورودی اصلی قصرهای اموی دارای دو برج است که در پوسکان دیده نمی‌شود. در قصرهای اموی، ورودی اصلی به طور مستقیم به روی یک حیاط اندرونی باز می‌شود، ولی در پوسکان ورودی به روی یک ایوان به همراه یک فضای مرکزی چهارگوش از نوع چارتاقی باز می‌شود.

از بین قصرهای اموی، «قصر الخزانة» در اردن بیشتر به قلعه پوسکان شباهت دارد. این قصر که در زمان ولید (۷۱۵-۷۲۰ م.) ساخته شده (شاید هم در زمان حکومت خلیفه پیش از او یعنی عبدالملک)، به وسیله خرده سنگ‌هایی که به کمک ملاتی از گچ به هم چسبیده‌اند، بنا شده است... وجه تشابه قصر الخزانة با قلعه پوسکان در این موارد است:

- نقشه چهارگوش در اندازه‌های متوسط.
- مصالح ساختمانی مانند خرده سنگ‌هایی که به کمک ملاتی از گچ به هم چسبیده‌اند.
- برج‌های دو نبشی دور تمام (در قصر الخزانة توپُر و در پوسکان میان خالی‌اند).
- تیرکش‌هایی با حاشیه شیب دار (در قصر الخزانة به شکل پیکانی).
- ظاهر خشک و بسته از نوع دفاعی.
- نوع تاق اتاق‌ها به شکل قوس شکسته.
- ساختمان دو طبقه و توزیع یک سان اتاق‌ها در طبقه هم کف و در طبقه اول.^۹

سیس مؤلف راجع به «قلعه‌های ایرانی متعلق به آغاز دوره اسلامی» به ارائه توضیح می‌پردازد و می‌نویسد: پس از حمله اعراب (۶۴۲ م.)، در

رفته است.^۵

شناسایی منشأ عناصر متفاوت معماری قلعه‌های ساسانی، امری بسیار جالب توجه است. پرسشی که پیش می‌آید این است که آیا این عناصر منشأ ایرانی دارند، یعنی از ابداعات ایرانی مربوط به دوره‌های پیش از ساسانیان هستند و یا برعکس، از تمدن‌های دیگر وام گرفته شده‌اند. یک نگاه کلی به پیشینه عناصر معماری قلعه‌های ساسانی با نقشه مربع شکل و برج‌های دو نبشی دور تمام، نشان می‌دهد که تا به امروز، اثری از این عناصر در دوران پیش از ساسانیان در ایران یافت نشده است.^۶

مؤلف در پایان این فصل معتقد است که منشأ عناصر معماری قلعه‌های ساسانی را باید در بناهای اشکانی بین النهرین و آسیای مرکزی جستجو کرد. با توجه به اینکه رومی‌ها نیز احتمالاً در کمال بخشیدن به ساخت قلعه‌ها و بناهای تاریخی دیگری از دوره ساسانیان بی‌تأثیر نبوده‌اند.^۷

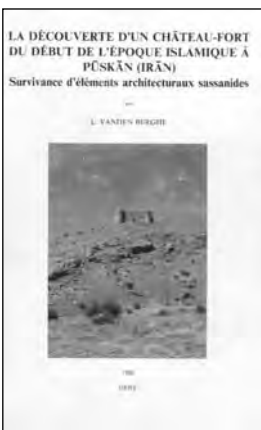
مؤلف درباره ویژگی‌های قصرهای اموی می‌نویسد: خلفای اموی (۶۶۱-۷۵۰ م.) قصرهای بزرگی در صحرای سوریه - اردن برپا ساختند. این بناها که بیشتر در نواحی کم و بیش بیابانی قرار دارند، در واقع نوعی قصر تفریحی بوده‌اند.

این قصرها که امروزه بیشتر آنها در اردن و سوریه و تعدادی در لبنان و فلسطین قرار دارند، در زمان حکومت خلفایی چون عبدالملک (۶۸۵-۷۰۵ م.)، ولید اول (۷۱۵-۷۲۰ م.)، یزید دوم (۷۲۴-۷۲۰ م.)، هشام (۷۲۴-۷۴۳ م.) و ولید دوم (۷۴۴-۷۴۳ م.) ساخته شده‌اند.^۸

مقایسه قلعه پوسکان با قصرهای اموی، از جمله مباحثی است که مؤلف به آن می‌پردازد و می‌نویسد: بزرگ‌ترین تشابه میان قلعه پوسکان و قصرهای اموی در نقشه چهارگوش آن با برج‌های دو نبشی و در تالارهایی است که در پیرامون یک حیاط مرکزی قرار گرفته‌اند. و نیز در

بهورست» قرار دارد. از آنجا که وی مردی درستکار بود، آلپ ارسلان، سلطان سلجوقی، به وی اجازه داد که فرماندهی این قلعه را حفظ کند و مانند سایر فرمانداران محلی وی را از مقام خود خلع نکرد.

این متن گویای آن است که قلعه بوشکان پیش از حکومت آلبارسلان (۱۰۷۲-۱۰۶۳ م.) دومین پادشاه سلجوقی، نیز وجود داشته‌است. از آنجا که این ناحیه از فارس در زمان حکومت ابن پادشاه به دست سلجوقیان افتاد، می‌توان نتیجه گرفت که قلعه بوشکان در زمان آل بویه (که از ۹۳۴ م. در فارس حکومت می‌کرده‌اند) نیز وجود داشته است.^{۱۵}



زمان سلطه اموی و در آغاز حکومت خلفای عباسی، ایران شاهد تأثیر از اعراب بود که در بسیاری زمینه‌ها تجلی یافته‌است از جمله در معماری، ولی دیری نپایید که با روی کار آمدن سلسله‌های ملی، بازگشت به سنت‌های قدیم دوره ساسانیان آغاز گردید.^{۱۶}

با این که کلیه بناهای متعلق به اواخر دوره ساسانیان یا آغاز دوره اسلامی و یا متعلق به سده‌های اول اسلام، دارای عناصر معماری قابل مقایسه با قلعه بوشکان هستند، با این حال، این عناصر در هیچ کدام یک جا به کار نرفته‌اند. شبیه‌ترین بنا به قلعه بوشکان، چهارده دو گنبدان

مؤلف در پایان کتاب نتیجه می‌گیرد که بررسی

تطبیقی قلعه بوشکان با بناهای ساسانی، قصرهای اموی و قلعه‌های متعلق به سده‌های اول دوره اسلامی، ما را بر آن می‌دارد که این بنا را متعلق به سده‌های اول دوره اسلامی در ایران بدانیم، یعنی از سده هشتم تا دهم میلادی، دورانی که سنت معماری ساسانی هم چنان زنده بود. انتسابی دقیق‌تر، یعنی به دوره آل بویه (۱۰۵۳-۹۳۵ م.) را نیز نمی‌توان طرد کرد، چرا که آل بویه در ایران توجهی عظیم به گذشته پُرافتخار ایران و به ویژه در دوره ساسانی نشان می‌داده‌اند.^{۱۶}

پی‌نویس‌هایی که در پایان کتاب آمده، به حدی دقیق و وزین تشریح شده‌اند که می‌توان از آنها به عنوان اثری جدا و منفک از مطالب کتاب یاد کرد. نقشه‌ها و تصاویری که توسط مؤلف تهیه گردیده نیز بر ارج و اهمیت کتاب می‌افزاید.

مترجم محترم برخی واژه‌های (معماری) را به صورتی دقیق ترجمه کرده و در پایان کتاب ضمیمه نموده است. فهرست اعلام (مکان - افراد و اقوام) نیز به همت ناشر محترم در پایان کتاب ذکر گردیده است.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- وان ین برگ، لویی: قلعه بوشکان کازرون، ترجمه شیرین بنی‌احمد، تهران، انتشارات کازرونیه، ۱۳۸۱، ص ۱۱.
- ۲- همان، ص ۱۴.
- ۳- همان، ص ۱۶.
- ۴- همان، ص ۱۹.
- ۵- همان، ص ۲۰.
- ۶- همان، صص ۲۶-۲۴.
- ۷- همان، ص ۲۹.
- ۸- همان، صص ۳۱-۳۰.
- ۹- همان، صص ۳۴-۳۲.
- ۱۰- همان، صص ۳۵-۳۴.
- ۱۱- همان، ص ۳۹.
- ۱۲- همان، ص ۴۱.
- ۱۳- همان، صص ۴۴-۴۲.
- ۱۴- همان، صص ۴۵-۴۴.
- ۱۵- همان، صص ۴۲-۴۱.
- ۱۶- همان، صص ۴۷-۴۵.

است، به ویژه از لحاظ نظم و ترتیب داخلی آن. تاق گهواره‌ای شکسته کم خیز که در بناهای سده‌های اول دوره اسلامی در رباط زندان، دازرین و قلعه فُه‌کند دیده می‌شود، جالب توجه‌ترین عنصر معماری برای مقایسه با قلعه بوشکان و ملامک مهمی برای تاریخ‌گذاری است.^{۱۷}

با وجود اینکه قلعه بوشکان بی‌چون و چرا دارای عناصر معماری دوره ساسانی است، باز در تعلق این بنا به سده‌های نخستین دوره اسلامی تردیدی نیست. دلایلی که بیش از همه فراخور این تاریخ‌گذاری هستند، به شکل تاق‌ها و قوس‌های از نوع شکسته کم خیز هستند که در ایران فقط از دوره اسلامی به بعد ظهور می‌کنند و نیز به برج‌های دو نبشی با بیرون نشستگی شدید مربوط می‌شوند. از آن جا که نمی‌توان این عناصر را به دوره سلجوقی (۱۲۳۱-۱۰۳۸ م.) منسوب کرد، بنابراین باید تاریخ کاربرد آنها را در بین سده‌های هشتم و دهم میلادی جستجو کرد. به دلیل نداشتن عوامل قابل مقایسه از سده‌های اول دوره اسلامی در ایران، نمی‌توان تاریخ‌گذاری دقیق‌تری را انجام داد. انتساب به دوره آل بویه (۱۰۵۳-۹۳۵ م.) را نیز نمی‌توان طرد کرد.^{۱۸}

مؤلف راجع به سلسله آل بویه و معماری آن عصر می‌نویسد: برکسی پوشیده نیست که پادشاهان سلسله آل بویه (۱۰۵۳-۹۳۵ م.) سازندگان بزرگی بوده‌اند. به ویژه امیر عضدالدوله که در بغداد، شیراز، کازرون و کرمان کاخ‌های باشکوهی ساخت.

امیر عضدالدوله همچنین عنوان سابق پادشاهان هخامنشی و ساسانی یعنی «شاهنشاه» را به عاریت گرفت. او ویرانه‌های تخت جمشید را کاوش کرد و به یاد بود بازدید خود، دستور داد نام او را حک کنند و حتی برای خواندن متون قدیمی پهلوی، از یک موبد زرتشتی ساکن کازرون کمک گرفتند.^{۱۹}

بنابراین جای تعجب نیست که آل بویه با توجهی که نسبت به گذشته ایران و به ویژه به دوره ساسانیان نشان می‌داده‌اند، از برخی عناصر معماری ساسانی نیز برای ساختن کاخ‌ها، قلعه‌ها و قصرهای خود وام گرفته باشند؛ مانند فضای مربع شکل از نوع چارتاقی، ایوان‌ها و اتاق‌های پشت به پشت دیوار محوطه قلعه.^{۲۰}

برخی از جغرافی دانان و مورخین عرب و ایرانی در کتب خود راجع به بوشکان اشاراتی دارند که نمونه‌ای از آن ذکر می‌گردد: ابن بلخی، جغرافی دان و مورخ ایرانی سده دوازدهم میلادی، در فارس نامه خود به قلعه‌ای اشاره می‌کند به نام «قلعه بوشکانان» و آن را چنین تشریح می‌کند: قلعه مستحکمی است که همچنان تحت اختیار «سیاه میل ابن

مؤلف در پایان کتاب

نتیجه می‌گیرد که بررسی تطبیقی قلعه بوشکان با

بناهای ساسانی، قصرهای اموی و قلعه‌های متعلق به

سده‌های اول دوره

اسلامی، ما را بر آن

می‌دارد که این بنا را

متعلق به سده‌های اول

دوره اسلامی در

ایران بدانیم، یعنی از

سده هشتم تا

دهم میلادی، دورانی که

سنت معماری ساسانی

هم چنان زنده بود.

انتسابی دقیق‌تر، یعنی

به دوره آل

بویه (۱۰۵۳-۹۳۵ م.) را

نیز نمی‌توان طرد کرد